

Profesor Elżbieta Kowalczyk-Heyman (1945–2024)

Prof. Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Twarogi Lackie, 2007 r.,
fot. J. Brochocki

14 I 2024 zmarła prof. Elżbieta Kowalczyk-Heyman. Doskonała mediewistka, wyróżniająca się rzadko spotykaną umiejętnością pracy na najwyższym poziomie z różnymi kategoriami źródeł, w tym szczególnie z pisanymi, archeologicznymi i toponomastycznymi.

Urodziła się 27 IV 1945 w Warszawie, jako córka Stanisława i Haliny z d. Zwolińskiej. Przez całe życie związana była ze stołecznym miastem, choć dużym sentymentem darzyła także północno-wschodnie Mazowsze, gdzie – w Nowym Wyknie niedaleko Kuleszy Kościelnych, w rodzinnych stronach jej ojca – spędzała w dzieciństwie wakacje. Uczęszczała do XIV Liceum Ogólnokształcącego im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego – świeżo wówczas utworzonej, pierwszej w stolicy szkoły wybudowanej dla uczczenia Tysiąclecia Państwa Polskiego. W 1963 r. zdała maturę i w tym samym roku podjęła studia w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Ich uzupełnieniem – od 1965 r. – stały się studia archeologiczne, w trakcie których brała udział w zajęciach teoretycznych i praktycznych prowadzonych w Katedrze Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej UW. W tych latach rozwinęła cechujące ją interdyscyplinarne podejście do pracy naukowej. W dużej mierze stało się to pod wpływem prof. Aleksandra Gieysztor, którego uznawała za swojego mistrza¹. W trakcie naszych rozmów wielokrotnie odnosiła się do prowadzonych przez niego seminariów magisterskich i doktorskich, w których uczestniczyła początkowo w charakterze słuchaczki, a w późniejszych latach gościnnie, będąc już uznaną mediewistką.

Pod kierunkiem i z inspiracji A. Gieysztor napisała pracę magisterską pt. *Wały Zmijowe. Ze studiów nad obroną stałą ziem ruskich we wcześniejszym średniowieczu* i 8 X 1968 otrzymała tytuł magistra. Opracowanie zostało ocenione bardzo

¹ Por. E. Kowalczyk, *Profesor Aleksander Gieysztor – przyjaciel archeologii i archeologów*, *Przegl. Hist.*, 91, 2000, z. 1, s. 75.

wysoko i wkrótce ukazało się drukiem². Sam temat umocnień podłużnych stał się także później Jej głównym, choć niejedynym polem zainteresowań naukowych.

Karierę naukową E. Kowalczyk na kilka lat spowolniła sytuacja zawodowa. Wniosek o zatrudnienie Jej na stanowisku asystenta nie został zaakceptowany przez Radę Wydziału Historycznego UW. W styczniu 1969 r. została przyjęta na etat inżynierjno-techniczny w Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN, a w grudniu tegoż roku przeszła do pracy w Studium Afrykanistycznym (przekształconym w 1975 r. w Instytut Afrykanistyczny) UW. Wiele lat później, w trakcie różnych rozmów wspominała o tych ośmiu latach po ukończeniu studiów, jako jej zabranych, straconych z punktu widzenia naukowego rozwoju. Potwierdza to niejako dorobek publikacyjny z tego okresu, na który składają się niemal wyłącznie krótkie noty recenzyjne o publikacjach poruszających tematy związane z Afryką. Sytuacja zmieniła się w 1977 r., gdy udało się Jej uzyskać zgodę na przeniesienie etatu do świeżo utworzonego Instytutu Archeologii UW. Tutaj wreszcie mogła zająć się tematami wchodzącymi w zakres jej zainteresowań naukowych.

Stopień doktorski uzyskała 14 IV 1982, na podstawie dysertacji pt. *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, której promotorem był prof. Jerzy Gąssowski, a recenzentami: prof. dr hab. A. Gieysztor, prof. dr hab. Ryszard Kiersnowski oraz dr hab. Maria Miśkiewicz. Praca doktorska ukazała się drukiem pięć lat później i została bardzo pozytywnie przyjęta³. W październiku 1982 r. E. Kowalczyk otrzymała etat naukowo-badawczy, a następnie naukowo-dydaktyczny w Instytucie Archeologii UW. Rozpoczęła wówczas prowadzenie zajęć dla studentów, początkowo wyłącznie teoretycznych, z czasem także praktyk terenowych.

Kilka zdań warto poświęcić właśnie działalności terenowej Pani Profesor, dzięki której zyskała kompetencje do analizy źródeł archeologicznych. Doświadczenie zbierała na stanowiskach wczesno- i późnośredniowiecznych począwszy od studiów, w trakcie których uczestniczyła w badaniach prowadzonych przez doc. Zofię Wartołowską w Wiślicy. Później wzięła udział w pracach w Collegium Gostomianum w Sandomierzu (1969) oraz w badaniach cmentarzyska kurhanowego w Rozumicach w powiecie głubczyckim (1970)⁴. Następnie, wraz z Elżbietą Dąbrowską z Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, kierowała badaniami cmentarzyska w Raciborzu (1971–1972)⁵. W późniejszych latach współprowadziła również prace wykopaliskowe na grodzisku w Gródku w powiecie sokołowskim (1985) oraz na zamku w Malborku (1996)⁶.

W latach 1987–1997 zorganizowała i przeprowadziła wielosezonowe badania wykopaliskowe skoncentrowane na rozpoznaniu umocnień podłużnych na pograniczu mazowiecko-pruskim i krzyżackim. Trzeba podkreślić, że była pierwszą i jedyną w Polsce osobą prowadzącą systematyczne i interdyscyplinarne badania wałów podłużnych. Pracami wykopaliskowymi w pierwszej kolejności objęła fragmenty wału w Zimnej Wodzie, pow. nidzicki (1987–1990), następnie także na terenie sąsiedniej, nieistniejącej już wsi Siemno (1990, 1993). Badania przeprowadziła również na odcinkach umocnień w Iłowie-Osadzie, pow. działowski (1995), w Piwnicach Wielkich oraz w Wielbarku, pow. szczycieński (1997)⁷. Blisko 20 lat temu Pani Profesor zgodziła się wziąć współodpowiedzialność za poprowadzenie wraz ze mną ratowniczych badań wykopaliskowych na osadzie wielokulturowej w Niemirowie (2006, 2007) oraz na cmentarzysku z grobami w obudowach kamiennych w Twarogach Lackich (2007) w powiecie siemiatyckim. Wówczas, razem z mężem – Marcinem Heymanem, czynnie wspierała nas w tych pracach pomocną dłonią, uważnym okiem, doświadczeniem i radą, ale również barwnymi opowieściami i anegdotami, które zawsze przedstawiała z niezwykłą swadą.

W Jej dorobku publikacyjnym z lat 80. i początku lat 90. znajdują się m.in. recenzje i teksty poruszające zagadnienia związane z elementami obrony stałej w średniowieczu, w tym wysoko oceniane artykuły polemiczne⁸, oraz dotyczące pogranicza mazowiecko-pruskiego⁹. Ugruntowały one pozycję naukową E. Kowalczyk jako badaczki wnikliwej, precyzyjnej i uważnej w analizie źródeł oraz w formułowaniu wniosków i hipotez.

W czerwcu 1993 r. uzyskała stopień doktora habilitowanego, na podstawie znakomitej monografii poświęconej tzw. nazwom obronnym i średniowiecznej obronie stałej¹⁰. Recenzentami rozprawy habilitacyjnej byli: dr hab. Jacek Banaszkiewicz, prof. dr hab. J. Gąssowski i dr hab. Jan Leśny. Trzy lata później została zatrudniona na stanowisku profesora nadzwyczajnego UW. Od 2003 r. do przejścia na emeryturę w 2015 r. pełniła funkcję kierownika Zakładu Archeologii Późnego Średniowiecza i Czasów Nowożytnych w Instytucie Archeologii UW. Tytuł profesora nauk humanistycznych otrzymała 4 III 2015.

² Taż, *Wały Żmijowe. Ze studiów nad obroną stałą ziem ruskich we wcześniejszym średniowieczu*, Kwart. HKM, 17, 1969, nr 2, s. 141–181.

³ Taż, *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Wrocław 1987.

⁴ Informacje o tych badaniach: S. Tabaczyński, *Sandomierz. Collegium Gostomianum*, „Informator Archeologiczny. Badania”, 3, 1969, s. 311–312; E. Dąbrowska, *Rozumice, pow. Głubczyce*, „Informator Archeologiczny. Badania”, 4, 1970, s. 200–201.

⁵ E. Dąbrowska, *Racibórz, las „Obora”*, „Informator Archeologiczny. Badania”, 5, 1971, s. 213–214; taż, *Racibórz-Obora*, „Informator Archeologiczny. Badania”, 6, 1972, s. 221.

⁶ E. Kowalczyk, *Gródek, gm. Jabłonna* Lacka, „Informator Archeologiczny. Badania”, 19, 1985, s. 124; Z. Sawicki, *Malbork, Zamek, st. 5, gm. Loco, woj. elbląskie, AZP 18–47/10*, „Informator Archeologiczny. Badania”, 30, 1996 [2005], s. 268.

⁷ Na temat umocnień i wyników badań szczegółowo w: E. Kowalczyk, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*, Warszawa 2003, s. 222–240, 244–249, 253–259.

⁸ Np. taż, *W związku z artykułem J. Leśnego o walach podłużnych*, Kwart. HKM, 30, 1982, nr 3–4, s. 381–392; taż, *Uwagi o terminach łacińskich używanych na określenie umocnień podłużnych (Na marginesie pracy Jerzego Fogla o Walach Zaniemyskich)*, „Światowit”, 36, 1980 [1986], s. 83–89.

⁹ Np. taż, *O tzw. pruskich nazwach miejscowych na Wysoczyźnie Kolneńskiej*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. D. Gawinowa i in., Warszawa 1991, s. 107–115; taż, *Topografia granicy mazowiecko-krzyżackiej w świetle ugody granicznej z listopada 1343 roku*, Kwart. Hist., 99, nr 1, s. 33–57.

¹⁰ Taż, *„Nazwy obronne” Słup, Samborza i Zawada a zagadnienie obrony stałej ziem polskich w średniowieczu*, Warszawa 1992.

Od lat 90. w pracy badawczej Pani Profesor nurtem wiodącym stał się problem granicy mazowiecko-pruskiej i mazowiecko-krzyżackiej. Jemu poświęciła najwięcej uwagi, a ukoronowaniem tych wysiłków są dwie monografie, będące pierwszym, kompletnym i kompetentnym opracowaniem średniowiecznych dziejów tego pogranicza¹¹. W wielu opracowaniach podejmowała także temat średniowiecznego osadnictwa, nazewnictwa i geografii historycznej Mazowsza oraz regionów sąsiednich¹². Do ważnych Jej tekstów należy też omówienie stanu wiedzy o granicach państwa Bolesława Chrobrego¹³. Poruszała również tematy daleko zdawałoby się odbiegające od Jej głównych zainteresowań, dostarczając w nich ważnych ustaleń i intrygujących hipotez. W tym kontekście warto wymienić choćby teksty poświęcone Bolesławowi Krzywoustemu¹⁴, Brunonowi z Kwerfurtu¹⁵, a także nietypowym pochówkom dziecięcym w średniowieczu¹⁶. Bardzo ważną częścią spuścizny naukowej Pani Profesor są artykuły metodologiczne, w tym poświęcone współpracy interdyscyplinarnej i korzystaniu ze źródeł toponomastycznych i kartograficznych w badaniach archeologicznych i historycznych¹⁷. W tej mierze stała się absolutnym autorytetem.

Pani Profesor szczególnie zasłynęła jako niepopłaźliwa, często surowa recenzentka publikacji naukowych. Właśnie za artykuły recenzyjne w 1996 r. otrzymała Nagrodę im. Prof. Władysława Konopczyńskiego, przyznaną przez Polskie Towarzystwo Historyczne. Ostrze krytyki kierowała przede wszystkim tam, gdzie dostrzegała brak rzetelnej analizy źródeł i stawianie hipotez na słabych fundamentach. Stąd jej obecność na konferencjach naukowych podnosiła temperaturę dyskusji i wzbudzała niekiedy nerwowość u prelegentów niepewnych swojego warsztatu lub przygotowanej argumentacji.

Wartym podkreślenia jest fakt, że przejście na emeryturę (2015) nie spowodowało zmniejszenia aktywności naukowej. Wręcz przeciwnie, Pani Profesor ją zintensyfikowała, publikując w ostatnich ośmiu latach ponad 30 tekstów, czym zwiększyła swój dorobek do blisko 400 prac naukowych, w tym siedmiu książek. Prowadziła owocną współpracę z badaczami z Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, służąc wsparciem m.in. w przygotowaniu jednego z tomów słownika historyczno-geograficznego¹⁸. W 2021 r. opublikowała pierwsze, monograficzne opracowanie średniowiecznych rękopisów antropomorficznych z terenu Europy, oparte na analizie źródeł archeologicznych i ikonograficznych¹⁹. W 2023 r. złożyła do druku kolejną książkę, tym razem językoznawczą, poświęconą nazwom miejscowym z członem *stok* na historycznym Mazowszu. Jeszcze w listopadzie ubiegłego roku pokazywała mi z nieukrywaną satysfakcją dwie, świeżo otrzymane, bardzo pozytywne recenzje wydawnicze tej pracy, która ma zostać opublikowana przez IH PAN. Ostatni tekst, dla „Rocznika Liwskiego”, na temat średniowiecznych i wczesnonowożytnych nazw terenowych ziemi liwskiej, ukończyła w grudniu 2023 r.

Opinia, którą zyskała w środowisku naukowym, jako Uczonej bardzo wymagającej, w pewien sposób kontrastowała z Jej podejściem do studentów i osób będących na początku swej kariery naukowej. Dla nich była wyrozumiała i niezwykle pomocna. Pani Profesor bardzo rzetelnie podchodziła do pracy dydaktycznej w Instytucie Archeologii UW, a także w Instytucie Historycznym UW, w którym przez wiele lat wykładała archeologię ziem polskich. Gdy prowadziła wykłady i ćwiczenia, to z wielkim zaangażowaniem, gdy oceniała prace semestralne i dyplomowe, to bardzo starannie. Seminarium magisterskie otworzyła w roku akademickim 1994/1995, licencjackie – w roku 2001/2002. Wypromowała 16 prac licencjackich oraz 31 magisterskich. Miałem zaszczyt przygotować pod Jej kierunkiem trzy prace dyplomowe, łącznie z dysertacją doktorską (2012). Tym, co robiło ogromne wrażenie, była Jej sumienność w ocenie prac studentów i początkujących badaczy, szukających u Niej wsparcia merytorycznego. Zawsze znajdowała czas, by szybko, ale drobiazgowo sprawdzić dany tekst, który często wracał do adepta gęsto poszatkowany poprawkami i uwagami. Wielu absolwentów uczelni wyższych wie, że takie zaangażowanie promotora, opiekuna, recenzenta nie jest standardem. Z drugiej strony wielu dydaktyków wie, że takie podejście wymaga poświęcenia znacznej ilości czasu i sił.

Mimo swej nieprzeciętnej aktywności na polu naukowym i dydaktycznym E. Kowalczyk-Heyman znajdowała czas również na udział w pracach organizacyjnych Uniwersytetu (komisje wyborcze, komisja dyscyplinarna ds. pracowników naukowych i in.). W różnych okresach swej działalności zawodowej należała i czynnie włączała się w prace m.in. Towarzystwa Naukowego

¹¹ Taż, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*; E. Kowalczyk-Heyman, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Pisą a Biebrzą)*, Warszawa 2013.

¹² Np. E. Kowalczyk, *Żmigród w świetle badań historycznych i językowych*, w: *Sandomierz. Badania 1969–1973*, t. 1, red. S. Tabaczyński, Warszawa 1993, s. 80–89; taż, *Osadnictwo ziemi liwskiej do połowy XIV w. w świetle źródeł pisanych*, w: *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, t. 2, red. Z. Kurnatowska, Wrocław 1996, s. 193–199; taż, *Brona małopolska. Ze studiów nad obroną stałą ziem polskich we wcześniejszym średniowieczu*, Warszawa 2000; taż, *Mazowsze, Mazowszanie. W stronę badań podstawowych*, w: *Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000, s. 511–533.

¹³ Taż, *Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii*, *Kwart. Hist.*, 107, 2000, nr 2, s. 41–76.

¹⁴ M.in. taż, *Krzywousty – skaza fizyczna czy moralna*, *Kwart. Hist.*, 101, 1994, nr 1, s. 3–14.

¹⁵ Np. E. Kowalczyk-Heyman, *Gdzie nawracał i gdzie zginął biskup Bruno z Kwerfurtu? w: Święty Brunon. Patron lokalny czy symbol jedności Europy i powszechności Kościoła*, red. A. Kopiczko, Olsztyn 2009, s. 171–185.

¹⁶ Np. taż, *Powracający temat. Pochówki dzieci w garnkach i dzieci nieochrzczonych w świetle nowych odkryć archeologicznych i wizytacji biskupstwa płockiego z XIX w.*, w: *Od Bachórze do Światowita ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu archeologicznym, historycznym i językoznawczym. Studia źródłoznawcze dedykowane Profesorowi Michałowi Parczewskiemu w 70-tą rocznicę urodzin*, red. M. Wojenka, M. Wołoszyn, Kraków–Rzeszów 2016, s. 713–722.

¹⁷ Np. taż, *Disce aut discede, czyli o tym po co archeologowi potrzebna jest wiedza toponomastyczna i geografia historyczna*, „Światowit”, 47, 2004, nr B, s. 147–151; taż, *Językoznawstwo i onomastyka*, w: *Vademecum historyka mediewisty*, red. J. Nikodem, D.A. Sikorski, Warszawa 2012, s. 426–439; taż, *Toponomastyka w warsztacie badawczym geografii historycznej*, „Studia Geohistorica”, 9, 2021, s. 148–174.

¹⁸ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej w średniowieczu*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, współpr. E. Kowalczyk-Heyman, red. T. Jurek, Warszawa 2017.

¹⁹ E. Kowalczyk-Heyman, *Średniowieczne rękopisy antropomorficzne (próba klasyfikacji i interpretacji)*, Warszawa 2021.

Sandomierskiego, Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich i Polskiego Towarzystwa Historycznego. Przez blisko 10 lat, do 1994 r., była sekretarzem czasopisma „Światowit”, a następnie, przez kolejnych 30 lat członkiem Komitetu Redakcyjnego „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”. Recenzowała kilka prac doktorskich i habilitacyjnych. Przez kilkanaście lat była członkiem Komitetu Głównego Olimpiady Historycznej. Była również wieloletnią recenzentką podręczników do historii, z nominacji Ministerstwa Edukacji Narodowej. Prowadziła także działalność popularyzującą wiedzę mediewistyczną, publikując liczne teksty na łamach czasopisma „Mówią Wieki” i wielu wydawnictw lokalnych.

Trwałym świadectwem szacunku i sympatii, jaką Pani Profesor zyskała w środowisku naukowym jest przygotowana przez Jej uczniów, kolegów i przyjaciół monografia z okazji jubileuszu pięćdziesięciolecia pracy naukowej²⁰.

Pani Profesor od wielu lat zmagala się z problemami zdrowotnymi, które z czasem poważnie utrudniły Jej poruszanie się. Dla Niej – uwielbiającej piesze wędrówki, a także wyjazdy na południe Europy, zwłaszcza do Włoch – było to szczególnie uciążliwe. Znając Ją wiele lat, można było odnieść wrażenie, że potrafi przezwyciężyć każdy ból i każdą chorobę. Dlatego jej odejście nie było spodziewane. Zmarła 14 I 2024, pogrzeb odbył się 10 dni później. Urnę z jej prochami złożono w rodzinnym grobie na Cmentarzu Wawrzyszewskim w Warszawie, na najwyższym wyniesieniu zachodniej części nekropoli.

Profesor Elżbieta Kowalczyk-Heyman była gigantem pracy, Uczoną o erudycyjnej wiedzy i doskonałym warsztacie naukowym, która pozostanie punktem odniesienia i wzorem rzetelności w badaniach mediewistycznych. Nie mam wątpliwości, że przez uczniów i przyjaciół zostanie zapamiętana przede wszystkim jako osoba życzliwa, dobra i prawa.

*Michał Dzik
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski*

²⁰ *Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. M. Dzik, G. Śnieżko, Rzeszów 2017 – tu m.in. wykaz publikacji Prof. E. Kowalczyk-Heyman.